

Людмила Гончар,
доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м.Київ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВУ ЕМПАТІЙНИХ ПОЧУТТІВ ПІДЛІТКІВ ДО БАТЬКІВ

Анотація. Статтю присвячено актуальній проблемі дослідження рівня сформованості гуманних взаємин з боку підлітків за критерієм “Емоційно-ціннісне ставлення”. Виходячи з того, що «гуманні батьківсько-дитячі взаємини» - це такі двосторонні динамічні суб’єкт-суб’єктні міжособисті зв’язки, основою яких є синтез моральних знань, мотивів, почуттів, що зумовлює усвідомлене обопільне емоційно-ціннісне ставлення батьків і дітей, яке стійко виявляється в реальній поведінці, автором визначено трьохкомпонентну структуру гуманних взаємин між батьками і дітьми молодшого шкільного й підліткового віку, котра містить когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінково-діяльнісний компоненти. Показниками емоційно-ціннісного компонента було визначено: здатність розпізнавати власні емоційні стани та прояви, емоційно-ціннісне ставлення до батьків, потреби відчувати переживання батьків, емпатійно їм співчувати; потреба і бажання діяти згідно з моральними нормами, добровільно ухвалювати моральні рішення задля блага батьків; здатність до рефлексії.

За допомогою показників емоційно-ціннісного критерію та комплексу взаємопов’язаних і взаємодоповнюючих діагностичних методів та методик (тест Н. Щуркової “Вивчення самооцінки особистості школяра”, модифікований варіант тесту-опитувальника І. Юсупова “Здатність співпереживати”, авторські методики (тест-завдання “Вибір”, міні-твір “Хто для мене найдорожчий у сім’ї”) підлітків, які брали участь в контактному етапі експерименту, було умовно розподілено на 3 групи. Першу групу склали підлітки, які повною мірою усвідомлюють емоції своїх батьків, мають потреби відчувати переживання батьків, керувати своїми емоціями та готові емпатійно співчувати батькам; взаємини з батьками характеризуються відсутністю конфліктів. До 2-ї групи належали підлітки, котрі не повною мірою розпізнають емоції батьків; не завжди готові виявляти емпатійність у взаєминах з батьками. Третю групу склали підлітки, у яких майже не спостерігається емпатійне співчуття батькам, характер емоційного ставлення до батьків є негативним, міра задоволення спілкування з батьками є низькою; взаємини характеризуються наявністю регулярних конфліктів.

Практичне значення статті полягає у тому, що її матеріали можуть використовуватися в організації виховної роботи закладів загальної освіти, підготовки педагогів і педагогічної практики студентів.

Ключові слова: сім’я, батьки, підлітки, гуманні взаємини, емоційно-ціннісний критерій.

RESEARCH OF THE EXPRESSION OF EMPATHY FEELS OF TEENS TO PARENTS

Annotation. *The article is devoted to the actual problem of research of the level of humane relationships formation by teenagers on the criterion "Emotional-value attitude". Based on the fact that "humane parent-child relationships" are such bilateral dynamic subject-subject interpersonal relationships, which are the basis for the synthesis of moral knowledge, motives, feelings, which causes the conscious mutual emotional and value attitudes of parents and children who are persistently manifested in real behavior, the author has identified a three-component structure of humane relationships between parents and children of primary school and teenagers, which contains cognitive, emotional, value and behavioral components. The indicators of emotional-value component were determined: ability to recognize their own emotional states and manifestations, emotional-value attitude to parents, need to feel the experience of parents, empathize with them; the need and desire to act in accordance with moral standards, to make moral decisions voluntarily for the benefit of parents; ability to reflect.*

Using indicators of emotional value criterion and a set of interrelated and complementary diagnostic methods and techniques (N. Shchurkova's test "Studying the self-esteem of the student's personality", modified version of I. Yusupov's questionnaire "Ability to empathize", author's methods "Choice", a mini-essay "Who is the most dearest for me in the family") of teenagers who participated in the contact phase of the experiment, was conditionally divided into 3 groups. The first group consisted of teenagers who are fully aware of their parents emotions, need to feel their parents experiences, manage their emotions, and are ready to empathize with their parents empathetically; relationships with parents are characterized by a lack of conflict. The second group included teenagers who did not fully recognize their parents emotions; are not always ready to show empathy in their relationships with their parents. The third group consisted of teenagers who had almost no empathy for parents, the emotional nature of their parents is negative, and the degree of satisfaction with their parents is low; relationships are characterized by the presence of regular conflicts.

The practical significance of the article is that its materials can be used in the organization of educational work of institutions of general education, teacher training and pedagogical practice of students.

Key words: *family, parents, teenagers, humane relationships, emotional-value criteria.*

Вступ. Сьогодні сім'я переживає серйозні труднощі, зумовлені кризовими явищами, притаманними українському суспільству в цілому. Зменшилась народжуваність, відбувається девальвація самого сенсу сімейного життя, його орієнтації на народження і виховання дітей; батьки, недостатньо знаючи вікові та індивідуальні особливості дитини, вибудовують процес виховання інтуїтивно, без врахування нинішніх реалій життя. Це, щонайменше, веде до морального зубожіння, неблагополуччя, психологічної кризи неповнолітніх, водночас знижує ефективність виховної і духовної функцій сім'ї як важливого соціального інституту. У свою чергу, це спричинює дисгармонію взаємин між членами сім'ї, напруженість внутрішньосімейної атмосфери, які можуть трансформуватись у конфлікти, прояви агресивної поведінки, асоціального способу життя, зумовлює

формування у дітей гостро полярних настановлень і переконань, які негативно впливають на їх формування та розвиток. Низка нормативних документів (Закон України “Про освіту” (2017), Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст. (2002), постанова “Про Національну програму виховання дітей та учнівської молоді в Україні” (2004), Концепція “Нова українська школа” (2016) актуалізують роль сімейного виховання, зазначаючи, що сім’я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини і несе відповідальність за створення належних умов для цього.

Усе зазначене активізує потребу зміцнення сімейних міжособистісних взаємин, зокрема підвищення вимог до формування у підлітків здатності до емпатійного сприйняття батьків, інших людей (емоційної чуйності, відгуку, розуміння) тощо на основі гуманістичних моральних цінностей.

Мета і завдання. Метою статті є представлення результатів педагогічної діагностики гуманних батьківсько-дитячих взаємин з боку дітей підліткового віку за критерієм “Емоційно-ціннісне ставлення”.

Результат педагогічної діагностики підлітків полягав у визначенні: характеру самооцінки у підлітків; здатності до емпатійного сприйняття батьків, інших людей; здатність відчувати переживання батьків, готовність виявляти емпатійність у взаєминах з батьками; умовних груп підлітків за рівнями сформованості гуманних взаємин з батьками за емоційно-ціннісним компонентом.

Методи дослідження. З метою одержання достовірних даних щодо виявлення емоційно-ціннісних поціновувань підлітків було використано комплекс взаємопов’язаних і взаємодоповнюючих діагностичних методів та методик, зокрема: тест Н. Щуркової “Вивчення самооцінки особистості школяра” (Щуркова, 2000), модифікований варіант тесту-опитувальника І. Юсупова “Здатність співпереживати” (Карелин, 2003), авторські методики (тест-завдання “Вибір”, міні-твір “Хто для мене найдорожчий у сім’ї” (Гончар, 2017b), статистичні методи опрацювання інформації.

Звернення під час педагогічної діагностики школярів до *тестування* зумовлювалося досить високим рівнем об'єктивності. Вона забезпечувалася: створенням однакових умов для всіх респондентів; певним обмеженням часу тестування залежно від віку респондентів, змісту та завдань тестування; однозначністю інструкцій і забезпеченням чіткого розуміння респондентами того, що слід зробити; обробкою результатів за допомогою чітко визначених статистичних методів.

У діагностуванні дітей підліткового віку використовували як тест-опитувальник, так і тест-завдання. Брали до уваги, що тест-опитувальник базується на системі заздалегідь продуманих, ретельно відібраних і перевірених з точки зору їх валідності і надійності питань, з відповідей на які можна судити про психологічні якості піддослідних. Тест-завдання передбачає оцінку психічного стану й поведінки дитини на основі її вчинків. Зважаючи на це, респондентам пропонувалась серія спеціальних завдань, за підсумками виконання яких можна свідчити як про наявність чи відсутність, так і міру розвитку в них досліджуваної якості.

Протягом усієї експериментально-дослідної роботи з дітьми молодшого шкільного і підліткового віку проводилось систематичне (опосередковане і відкрите) *педагогічне спостереження*. Застосування цього методу діагностики спрямовувалося на одержання таких даних, як: виявлення притаманних молодшим школярам і підліткам типів міжособистісної взаємодії (егоїстичний, конкурентний, гуманний тип). Особлива увага зверталася на мотиви, якими дитина керується в своїх діях, коли йде на контакт з іншими людьми (контакт дає змогу успішно розв'язати проблему, почути схвалення на свою адресу, одержати винагороду, реалізується внаслідок побоювання покарання тощо).

Інтерпретація включала аналіз та узагальнення одержаних у процесі проведення педагогічної діагностики даних, формулювання висновків, прогнозування подальшої процедури роботи.

Констатувальний етап дослідно-експериментальної роботи охопив 627

підлітків із загальноосвітніх навчальних закладів м. Києва, Київської, Тернопільської, Миколаївської, Житомирської та Черкаської областей.

Результати дослідження.

Помітне місце в розвитку особистості належить підлітковому віку. На цьому етапі, що є одним з найскладніших і відповідальних у свідомості школяра, відбуваються істотні психологічні зміни, які згодом стають рисами його особистості. Підлітковий вік вважається складним і зламним через перехід людини від дитинства до дорослості. Саме в цей час у людини закладається фундамент світобачення, розвиваються практичні звички та здібності до вирішення питань індивідуальної і соціальної реальності та долаття перешкод, виробляються стійкі форми поведінки, засоби емоційного реагування, що у подальшому визначають життєдіяльність фізичне і психічне здоров'я людини (Хромова, О. Л., & Кравченко, Т. В. (2001).

На етапі дослідно-експериментальної роботи, метою якого було визначення рівня сформованості гуманних взаємин з боку підлітків за критерієм “Емоційно-ціннісне ставлення”, брали до уваги особливості розвитку емоційної сфери підлітка, зокрема, те, що підлітки, на відміну від молодших школярів, характеризуються більшою здатністю до управління своїми емоціями, почуттями й станами. Разом з тим підліткам притаманні підвищена збудливість, імпульсивність, надзвичайно велике коло полярних відчуттів і властивий “підлітковий комплекс” емоційності, що включає зміни настрою підлітків – часом від нестримної веселості до смутку і навпаки. Взаємини з дорослими у молодших підлітків будуються під впливом переживання нових почуттів, які пов'язані з прагненнями до самостійності, дорослості та самоствердження.

З метою виявлення характеру самооцінки у підлітків використовували методику Н. Щуркової “Вивчення самооцінки особистості школяра” (Щуркова, 2000).

Перед початком роботи над методикою пропонували підліткам замислитися над своїм “я”, зазирнути в себе (якими вони себе уявляють, які мають якості, які з цих якостей їм подобаються, а які – ні). Далі просили їх

розповісти про самих себе, чесно, без вихвалання, але й без самоприниження.

Отримані результати засвідчили, що молодші підлітки більш схильні ідеалізувати свої якості, аніж старші підлітки, які самокритично ставляться до себе. Так, майже всі підлітки 5–6-х класів вважають, що вони володіють якостями, необхідними для ефективної взаємодії з іншими (коефіцієнт за шкалою “Ідеал” у них дорівнював 0,8 або 0,9, тоді як у старших підлітків (учнів 7–9-х класів) цей коефіцієнт дорівнював 0,7 або 0,6).

У 7–9-х класах робота за цією методикою ускладнювалася тим, що учні мали не тільки вибрати певні якості, а й проранжувати їх сформованість у самих себе за 10-бальною шкалою (10-7 балів – високий рівень сформованості якостей, 6-4 бали – середній рівень сформованості якостей, 3-0 балів – низький рівень сформованості якостей).

Застосування цієї методики також давало змогу продіагностувати характер самооцінки підлітків як показник їхнього ставлення до самих себе за параметрами активності й контактності як передумови гуманного ставлення до батьків.

Узагальнення даних дало змогу розподілити підлітків за характером самооцінки. Одержані результати за цією методикою засвідчили, що завищену самооцінку продемонстрували в цілому 51,0 % підлітків, адекватну – 13,1 %, занижену – 35,9 % дітей підліткового віку (див. табл. 1).

Таблиця 1

Характер самооцінки підлітків, %

Рівні самооцінки	Класи					Усього
	5-й клас	6-й клас	7-й клас	8-й клас	9-й клас	
Завищена самооцінка	55,4	55,0	48,6	48,2	47,9	51,0
Адекватна самооцінка	11,1	11,4	13,8	14,4	14,7	13,1
Занижена самооцінка	33,4	33,6	37,6	37,4	37,4	35,9

Підсумовуючи результати цього напрямку педагогічної діагностики,

можна відзначити, що для формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин найбільш прийнятною є адекватна самооцінка, яка, на жаль, властива порівняно невеликій кількості підлітків за всіма класами, що були охоплені констатувальним етапом експерименту. Негатив завищеної самооцінки бачили в тому, що, будучи переконаними щодо наявності в себе тих чи інших позитивних якостей, підлітків не прагне до їх удосконалення і подальшого розвитку. Занижена самооцінка призводить до аналогічного результату через те, що дитина вважає себе не здатною до оволодіння тими чи іншими якостями, а отже, не вважає себе здатною і до самовдосконалення.

З метою виявлення здатності до емпатійного сприйняття батьків, інших людей (емоційної чуйності, відгуку, розуміння) тощо на основі емоційного досвіду і шляхом емоційних асоціацій та перенесень для підлітків 5-х-9-х класів використовувалася опитувальник І. Юсупова “Здатність співпереживати” (Карелин, 2003).

Опитувальник включав 3 діагностичні шкали емпатії, що виражають ставлення до батьків, до знайомих і незнайомих людей, до людей похилого віку. Підліткам пропонувалось оцінити 20 тверджень. За відповідь “не знаю” приписувався бал 0, “ні, ніколи” – 1, “ніколи” – 2, “часто” – 3, “майже завжди” – 4, “так, завжди” – 5. Після тестування здійснювався підрахунок кількості балів. Чим більшою була сума балів, тим яскравішими вважались виражені в учасників експерименту емпатійні тенденції.

Аналіз відповідей дітей підліткового віку за цією методикою засвідчив, що лише 16,9% підлітків (16,1 % – п’ятикласників, 16,8 % – шестикласників, 16,9 %, 17,2 % і 17,7 % – учнів 7-х, 8-х і 9-х класів) здатні до розпізнавання емоцій інших людей (у нашому випадку – батьків) та вміють впливати на емоційний стан оточення; підлітки цієї групи емоційно чуйні, великодушні, здатні пробачати, небайдужі до людей, що їх оточують, та їх проблем. Вони швидко встановлюють контакти з людьми, знаходячи спільну мову з ними, намагаються знаходити компромісні рішення. Діти цієї групи

продемонстрували високий рівень емпатійності за означеними компонентами емоційно-ціннісного критерія.

Значна частина підлітків (47,9%; з них: 48,3 % – учнів 5-х, 47,9 – 6-х, 48,1 – 7-х, 47,9 – 8-х і 47,6 – 9-х класів) за результатами цієї методики виявили середній рівень емпатії. Для них наявні проблематичність розпізнавання емоційного стану інших, насамперед, батьків, у взаєминах з близькими людьми вони більшою мірою пасивні, аніж ініціативні, час від часу виявляють байдужість; часто виконують завдання батьків за примусом, а не власною волею; не так швидко встановлюючи контакти з людьми, керуються більше егоїстичними мотивами, менше цікавлячись мотивами останніх; більшою мірою уважні до близьких, однак при зайвому вияві ними почуттів втрачають терпіння.

Третя категорія підлітків, які продемонстрували низький рівень прояву емпатійності за компонентом “уміння та потреби відчувати переживання батьків, емпатійно співчувати їм”, має труднощі у встановлення контактів з батьками, іншими людьми. Для них незрозумілі емоційні прояви з боку оточуючих сприймаються дітьми цієї групи з іронією. Їхні взаємини з батьками вимушені, будуються за статусно-рольовим принципом. Таких дітей виявилось 35,1 % (35,6% – учнів 5-х класів, 35,3 % – 6-х класів, 35,0 %, 34,9 % і 34,7 % – учнів 7-х, 8-х і 9-х класів) із загальної кількості опитаних.

Дослідження довели, що дівчата у порівнянні із хлопцями більш довіряють батькам (в основному – матері) свої тривоги і таємниці. Причому показники дівчат – п’яти-семикласниць дещо вищі у порівнянні з показниками дівчат, що вчаться у 8-9-му класі, що також пояснюється віковими особливостями дітей. Дівчата частіше, в порівнянні із хлопцями, діляться з батьками (також в основному з матір’ю) своїми radoщами, переживаннями у проблемних ситуаціях.

Відповіді анкети певною мірою підтвердились результатами, отриманими в результаті написання дітьми підліткового віку міні-твору “Хто для мене найдорожчий у сім’ї”. Вони засвідчили, що майже половина (38,5%)

підлітків вважають свою маму найближчою людиною, якій готові завжди довіритись; 18,2% вважають, що довіритися краще батькові; 27,7 – можуть довіритися (розповісти потаємні думки, попросити поради) обом батькам, але не в усьому і не завжди, а 15,6% вважають, що між ними і батьками існує певна дистанція і довіритися батькам вони не наважуються.

Здатність відчувати переживання батьків, готовність виявляти емпатійність у взаєминах з близькими людьми, в тому числі і з батьками, визначали за допомогою авторської анкети “Вибір” (Гончар, 2017b).

Діагностична процедура полягала в тому, що дітям підліткового віку пропонували уважно розглянути 6 життєвих ситуацій і обрати свій варіант поведінки. Після цього ставили перед підлітками завдання: здійснити вибір власної поведінки в аналогічній ситуації й обґрунтувати його. При цьому просили підлітків якомога відвертіше робити свій усвідомлений вибір, керуючись власним досвідом взаємин як з батьками, так і з іншими людьми, приміром, сусідами. Для того, щоб діти були максимально відвертими у своєму виборі, запевняли їх, що анкетування є анонімним. Результати дослідження за цією методикою представлено в табл. 2.

Таблиця 2

Готовність підлітків виявляти емпатійність у взаєминах, %

Рівні, характеристика вибору	Класи					
	5 клас	6 клас	7 клас	8 клас	9 клас	Усього
Високий (альтруїстичний вибір)	14,0	14,2	14,4	15,0	15,3	14,6
Середній (приспосувальницький вибір)	50,3	50,4	50,4	50,0	49,8	50,2
Низький (егоїстичний вибір)	35,7	35,4	35,2	35,0	34,9	35,2

Результати дослідження за критерієм “Емоційно-ціннісне ставлення

підлітків до батьків” дали змогу умовно розподілити підлітків за наступними групами.

Першу групу склали підлітки, які повною мірою усвідомлюють емоції своїх батьків, мають потреби відчувати переживання батьків, керувати своїми емоціями. Такі діти готові емпатійно співчувати батькам, характер емоційного ставлення до батьків є шанобливим, а міра задоволення спілкування з батьками є високою, взаємини з батьками характеризуються відсутністю конфліктів. До цієї групи належало 14,6% підлітків.

До 2-ї групи (52,2%) належали підлітки, котрі не повною мірою розпізнають емоції батьків; не завжди готові виявляти емпатійність у взаєминах з батьками. Підліткам цієї групи властивий суперечливий характер емоційного ставлення до батьків, а характер ставлення до взаємин з ними (міра задоволеності взаєминами) є частково суперечливим.

Третю групу (33,2%) склали належать школярі, відповіді яких засвідчили про невміння усвідомлювати емоції своїх батьків. У дітей цієї групи майже не спостерігається емпатійне співчуття батькам, характер емоційного ставлення до батьків є негативним, міра задоволення спілкування з батьками є низькою. Взаємини підлітків з батьками характеризуються наявністю регулярних конфліктів.

Ці дані вказують на те, що загалом дітей підліткового віку характеризує недостатнє емоційно-ціннісне ставлення до батька і матері.

Обговорення. Сьогодні ми маємо проблемну соціально-педагогічну ситуацію в сім'ї, сутність якої полягає в тому, що, з одного боку, суспільство потребує відтворення не тільки фізичного та інтелектуально розвиненого, а й соціально, гуманістично-спрямованого молодого покоління, а з іншого, зростає кількість сімей, не спроможних репродукувати його в нинішніх соціальних умовах, забезпечити матеріальні й духовні інтереси дітей і батьків відповідно до гуманістичних запитів сьогодення.

Певне занепокоєння у суспільстві викликають діти, які неспроможні емпатійно ставитись до батьків, інших членів родини, не кажучи вже про

інших людей. Нерідко такі діти виховуються в сім'ях із доволі високим матеріальним станом, але при цьому батьки мають невисокий рівень як загальної, так і педагогічної культури та нерозвинену сферу духовних інтересів і почуттів. Досить часто основним мірилом вартості людини в такій сім'ї є гроші; такі ж ціннісні орієнтири батьки прищеплюють і своїм дітям, формуючи у них зневажливе ставлення до всіх, хто перебуває нижче їх матеріального рівня, який визначається ними як критерій високої цінності людини. Отже, на часі потрібні сучасні дослідження, які б розв'язували важливу проблему формування гуманних міжособистістих взаємин між членами сім'ї, зокрема, між батьками і дітьми.

Розвиток емоційної сфери дитини великою мірою залежить від особливостей її емоційних контактів із батьками. Дослідники проблем сімейного виховання дітей (Алексєєнко, 2016; Гончар, 2017b; Канішевська, 2018; Шахрай, 2017 та ін.) стверджують, що в сім'ях, де такі зв'язки батьків і дітей відзначаються чуйністю і сердечністю, повагою і любов'ю, у дітей ефективніше формуються позитивні якості – доброзичливість, здатність до співпереживання, вміння вирішувати конфліктні ситуації тощо. Діти з цих сімей більшою мірою схильні до адекватного усвідомлення свого образу "Я", його цілісності. Завдяки своїй комунікабельності ці діти здатні долучатися в активно-позитивній формі до груп однолітків (за авторитарного типу ставлення батьків до дітей, формування означених якостей може набувати спотворених форм).

Відзначимо, що на сьогодні недостатньо вітчизняних і зарубіжних психолого-педагогічних досліджень, які були б присвячені педагогічній діагностиці міжособистістих взаємин батьків і дітей. Однак, певні аспекти даного питання проаналізовано у наших попередніх працях (Гончар, 2017a; Гончар, 2017b).

З точки зору представників системної сімейної терапії (Bowen, 1978; Вітaker, 1998; Маданес (1999); Minuchin, & Nichols (1993); Хейлі, 1986 та ін.) сім'я є цілісною живою системою, диференційованим цілим, що складається з

підсистеми – членів сім'ї. Ця система є відкритою, тобто перебуває в постійному взаємозв'язку з навколишнім середовищем. Завдяки взаємодії підсистем система набуває властивостей, якими жодна підсистема не володіє. Система є первинною щодо елементів, які входять до неї, і тому наміри і вчинки членів сім'ї вторинні й визначаються правилами функціонування сімейної системи. Неможливо правильно зрозуміти поведінку і потреби членів сім'ї, якщо розглядати їх ізольовано. Тобто системний підхід передбачає взаємозумовленість поведінки всіх членів сім'ї. Таким чином, для з'ясування окремих характеристик сім'ї потрібно дослідити взаємини між її членами та взаємодію її різноманітних параметрів. Кожна підсистема має специфічні функції, ставить певні вимоги до своїх членів та вирізняється такими факторами, як покоління, стать, інтереси.

Представники сімейної терапії акцентують на тому, як допомогти кожному членові сім'ї з аномальною структурою “стати частиною “ми”, не руйнуючи самого себе”. Немає сенсу, вважає К. Вітакер, говорити про індивідуума лише як про самодостатнього: всі ми містимо в собі фрагменти сімейних систем, індивідуальна й соціальна патологія яких має міжособистісну, передусім внутрішньосімейну природу. “Сім'я – організм у всіх поняттях цього слова... Немає такого явища, як особистість, особистість – це не більше ніж фрагмент сім'ї” (Вітакер, 1998, с. 32).

За структурно-функціонального підходу (представники Е. Вестермак, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, А. Редкліфф-Браун) сім'я визначається як соціальна система, що інтерпретує взаємини членів сім'ї (соціальна конструкція сім'ї), та як продукт нормативних очікувань. Модель сім'ї має ієрархічну структуру як по вертикалі – найвища влада у батьків, найнижча у дітей, так і по горизонталі – ролі розподіляються між чоловіком, жінкою, дітьми. Інтеграція сім'ї у суспільство ґрунтується на визнанні його цінностей. Згідно з цим підходом, сім'я є не суспільством у мініатюрі, а підсистемою, незалежною від суспільства, спеціалізацією якої є контроль, що стосується сексуальності, соціалізації і піклування про дітей (за Осипов, 2001).

Представники інституційного підходу (І. Бахофен, Ф. Ле-Пле, Г. Спенсер) розглядають сім'ю як соціальну групу, що має нормативну структуру, усталену в суспільстві. Вчені наголошують на мультифункціональності сім'ї. Зокрема, вважають, що до її обов'язків низка завдань, пов'язаних із репродуктивністю, захистом і соціалізацією дитини, релігійністю, формуванням її морально-духовних цінностей, економічною кооперацією, та задоволенням потреб – особистих і соціальних. Неодмінною умовою вияву життєдіяльності сім'ї є розподіл праці між її членами. Таким чином, згідно цих досліджень, сім'я є автономною щодо суспільства (Спенсер, 1997, с.82).

Результати нашого дослідження переконують у тому, що сучасна сім'я, хоч і є головною ланкою у вихованні дитини, проте не може виховувати дитину ізольовано. Ефективність формування гуманних взаємин між батьками та дітьми залежить від участі у цьому процесі сім'ї та школи – двох рівноправних виховних партнерських інституцій, які взаємозумовлюють і взаємозбагачують одна одну.

Концепція “Нова українська школа” (2016) орієнтує на новий зміст освіти, заснований на партнерських взаєминах між учнями, учителями і батьками, що є одним з ключових компонентів, з яких складається формула нової школи. Це передбачає розуміння сім'ї як суб'єкта саморозвитку і саморегуляції, системи, яка має свої структурні, функціональні й генетичні зв'язки. Гуманно-ціннісний підхід до організації виховної роботи у середовищі сім'ї і школи, з одного боку, забезпечує самореалізацію окремого індивіда, з іншого – сприяє повноцінному розвитку суспільства.

Висновки. У статті висвітлюється окремі позиції педагогічної діагностики дітей підліткового віку з проблеми формування гуманних міжособистісних взаємин у сім'ї.

Достовірність використаних методів дослідження підтверджується результатами експериментальної діяльності, порівнянням результатів дослідження з іншими вибірками, що дозволило виявити основні проблеми,

тенденції та шляхи їх вирішення.

За результатами нашого дослідження з'ясовано, що найбільш чисельною є група дітей підліткового віку, котрі не повною мірою розпізнають емоції батьків; не завжди готові виявляти емпатійність у взаєминах з батьками (середній рівень сформованості гуманних батьківсько-дитячих взаємин за показниками емоційно-ціннісного критерію). Досить значущою виявилась чисельність підлітків, у яких майже не спостерігається емпатійне співчуття батькам, характер емоційного ставлення до батьків є негативним, міра задоволення спілкування з батьками є низькою; взаємини характеризуються наявністю регулярних конфліктів. Встановлено, що причиною цього є наявність ряду недоліків у сімейному вихованні дітей досліджуваної категорії, а саме: гіпер- або гіпоопіка над дітьми, невміння вирішувати конфліктні ситуації, відсутність розумного поєднання любові й вимогливості до дитини, низький рівень батьківської компетентності, недостатній освітній і педагогічний потенціал, авторитарний стиль спілкування, невміння розумно організовувати життєдіяльність сім'ї тощо.

Практичне значення статті полягає у тому, що її матеріали можуть використовуватися в організації виховної роботи закладів загальної освіти, підготовки педагогів і педагогічної практики студентів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшого вивчення потребує проблема гуманізації взаємин батьків і дітей старшого шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи; формування гуманних взаємин у різних типах сімей.

Список використаних джерел

Алексєенко, Т. Ф. (2016). *Сучасне сімейне виховання: концептуалізація ідей теорії та практики*. (Монографія). Умань: Жовтий О. О.

Гончар, Л. В. (2017а). Діагностика стану сформованості прояву гуманних взаємин до батьків з боку дітей молодшого шкільного віку. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського. Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Миколаїв, 2 (57),150-154.

Гончар Л. В. (2017б). *Формування гуманних взаємин батьків з дітьми молодшого шкільного і підліткового віку*. (Монографія). Київ : ТОВ "Задруга".

Закон України "Про освіту". № 2145-VIII. (2017).

Конституція (Основний Закон) України. № 254к/96-вр. (2016).

Концепція Державної сімейної політики. № 1063-XIV. (1999).

Канішевська Л. В. (2018). Теоретичні аспекти проблеми формування педагогічної культури батьків / Л. В. Канішевська // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка : педагогічні науки . - 2018. - №1 (315). - Ч. 1. - С. 70-77.

Карелин, А. А. (2003). *Психологические тесты*. Москва: ВЛАДОС.

Маданес, К. (1999). Стратегическая семейная терапия. Москва: Независимая фирма "Класс".

Міністерство освіти і науки України. (2016). *Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи*. Взято з: <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/12/05/konzceptsiya.pdf>

Осипов, Г. В. (2001). *История социологии в Западной Европе и США: Учебник для вузов*. Москва: НОРМА.

Спенсер, Г. (1997). *Синтетическая философия (в кратком изложении Говарда Коллинза)*. Киев: Ника-Центр.

Україна. Верховна Рада. Закон. (2007). *Сімейний кодекс України*. Взято з: www.uazakon.com/big/text1009/pg1.htm

Україна. Постанова Національної академії педагогічних наук України № 1-7/6. (2004). *Про Національну програму виховання дітей та учнівської молоді в Україні*. Взято з: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.9401.0>

Україна. Указ Президента № 344 (2013). *Про національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року*. Взято з: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/344/2013

Україна. Указ Президента № 347 (2002). *Про Національну доктрину розвитку освіти*. *Освіта України*, 33, 4-6.

Шахрай В.М. (2017). Проблема формування в підлітків цінності життя у взаємодії школи і сім'ї: концептуальні засади дослідження. Взято з: <http://lib.iitta.gov.ua/710648/1/%D0%A8%D0%B0%D1%85%D1%80%D0%B0%D0%B9%20%D0%92.pdf>

Щуркова, Н. Е. (2000). *Этика школьной жизни*. Москва: Пед. общество России.

Хейли, Дж. (1986). *Необычайная психотерапия. (Психотерапевтические техники Милтона Эриксона)*. Нью-Йорк-Лондон.

Хромова, О. Л., & Кравченко, Т. В. (2001). Формування позитивного Я-образу у дітей підліткового віку. *Виховна діяльність сучасної сім'ї*, 22-29.

Bowen, M. (1978). *Family Therapy in Clinical Practice NY*: Jason Aronson.

Minuchin, S. & Nichols, P. (1993). *Family healing: Tales of hope and renewal from family therapy*. New York: The Free Press.

Rogers, K. (1994). *On becoming a person: A Therapist's View of Psychotherapy*. Boston: USA.
Siegal, M. (1987). Are sons and daughters treated more differently by fathers than by mothers? *Developmental Review*, 7, 183-209.

Small, S. A., Cooney, S. M. & O'Connor, C. (2009). Evidence-informed program improvement: Using principles of effectiveness to enhance the quality and impact of family-based prevention programs. *Family Relations*, 58, February, 1-13.

Van den Berghe Pierre, L. (1990). From the Popocatepetl to the Limpopo. *Authors of Their Own Lives: Intellectual Autobiographies by Twenty American Sociologists*.

Weber, K. (2001). *Psychologie*. H. Keup, Hamburg.

Referens:

Aliexsieienko, T. F. (2016). Suchasne simeine vykhovannia: kontseptualizatsiia idei teorii ta praktyky. (Monohrafiia). Uman: Zhovtyi O. O.

Honchar, L. V. (2017a). Diahnostyka stanu sformovanosti proiavu humannykh vzaiemyn do batkiv z boku ditei molodshoho shkilnoho viku. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.O.Sukhomlynskoho. Pedagogichni nauky: zbirnyk naukovykh prats.*

Mykolaiv, 2 (57),150-154.

Honchar L. V. (2017b). Formuvannia humannykh vzaiemyn batkiv z ditmy molodshoho shkilnogo i pidlitkovoho viku. (Monohrafiia). Kyiv : TOV "Zadruha".

Zakon Ukrainy "Pro osvitu". № 2145-VIII. (2017).

Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Ukrainy. № 254k/96-vr. (2016).

Kontseptsiiia Derzhavnoi simeinoi polityky. № 1063-XIV. (1999).

Kanishevska L. V. (2018). Teoretychni aspekty problemy formuvannia pedahohichnoi kultury batkiv / L. V. Kanishevska // Visnyk Luhanskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka : pedahohichni nauky . - 2018. - №1 (315). - Ch. 1. - S. 70-77.

Karelyn, A. A. (2003). Psykholohycheskye testy. Moskva: VLADOS.

Madanes, K. (1999). Stratehycheskaia semeinaia terapiia. Moskva: Nezavysyamaia fyрма "Klass".

Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. (2016). Nova ukrainska shkola: kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly. Vziato z: <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/12/05/konczepczyia.pdf>

Osyrov, H. V. (2001). Ystoryia sotsyolohyy v Zapadnoi Evrope y SShA: Uchebnyk dlia vuzov. Moskva: NORMA.

Spenser, H. (1997). Syntetycheskaia fylosofiia (v kratkom yzlozhenyy Hovarda Kollynza). Kyev: Nyka-Tsentr.

Ukraina. Verkhovna Rada. Zakon. (2007). Simeinyi kodeks Ukrainy. Vziato z: www.uazakon.com/big/text1009/pg1.htm

Ukraina. Postanova Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy № 1-7/6. (2004). Pro Natsionalnu prohramu vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi v Ukraini. Vziato z: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.9401.0>

Ukraina. Ukaz Prezydenta № 344 (2013). Pro natsionalnu stratehiiu rozvytku osvity v Ukraini na period do 2021 roku. Vziato z: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/344/2013

Ukraina. Ukaz Prezydenta № 347 (2002). Pro Natsionalnu doktrynu rozvytku osvity. Osvita Ukrainy, 33, 4-6.

Shakhrai V.M. (2017). Problema formuvannia v pidlitkiv tsinnosti zhyttia u vzaiemodii shkoly i simi: kontseptualni zasady doslidzhennia. Vziato z: <http://lib.iitta.gov.ua/710648/1/%D0%A8%D0%B0%D1%85%D1%80%D0%B0%D0%B9%20%D0%92.pdf>

Shchurkova, N. E. (2000). Этыка shkolnoi zhyzny. Moskva: Ped. obshchestvo Rossyy.

Kheily, Dzh. (1986). Neobychnaia psykhoterapiia. (Psykhoterapevtycheskye tekhnky Myltona Эрыksona). Niu-York-London.

Khromova, O. L., & Kravchenko, T. V. (2001). Formuvannia pozytyvnoho Ya-obrazu u ditei pidlitkovoho viku. Vykhovna diialnist suchasnoi simi, 22-29.

Bowen, M. (1978). Family Therapy in Clinical Practice NY: Jason Aronson.

Minuchin, S. & Nichols, P. (1993). Family healing: Tales of hope and renewal from family therapy. New York: The Free Press.

Rogers, K. (1994). On becoming a person: A Therapists View of Psychotherapy. Boston: USA.

Siegal, M. (1987). Are sons and daughters treated more differently by fathers than by mothers? Developmental Review, 7, 183-209.

Small, S. A., Cooney, S. M. & OConnor, C. (2009). Evidence-informed program improvement: Using principles of effectiveness to enhance the quality and impact of family-based prevention programs. Family Relations, 58, February, 1-13.

Van den Berghe Pierre, L. (1990). From the Popocatepetl to the Limpopo. Authors of Their Own Lives: Intellectual Autobiographies by Twenty American Sociologists.

Weber, K. (2001). Psychologie. H. Keup, Hamburg.

Гончар Людмила Вікторівна, доктор педагогічних наук, старший науковий

співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії виховання в сім'ї та закладах інтернатного типу Інституту проблем виховання НАПН України (Україна, 04060, м. Київ, вул. М. Берлінського, 9; e-mail:Ludmilagonchar1@gmail.com; тел. 066-840-10-66, 440-60-90).

Gonchar Ludmila, Doctor of Educational Sciences, senior researcher at the Laboratory of Education in Family and Establishments of Boarding-school types at the Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Ukraine, 04060, Kyiv, M. Berlinskogo Street, 9; e-mail: Ludmilagonchar1@gmail.com; tel. 066-840-10-66, 440-60-90).